

Apen fra Domkirkegaten

GITTE HANSEN,
ALF TORE HOMMEDAL,
ØYSTEIN J. JANSEN,
RORY DUNLOP OG
PER CHRISTIAN UNDERHAUG

En 700 år gammel ape i kleberstein ble funnet under arkeologisk utgravning i Domkirkegaten i nærheten av Bergen domkirke for vel 30 år siden. Ny forskning viser at apen ble laget av samme type stein som den vi finner i domkirkepartiene oppført på slutten av 1200-tallet. Kirken ble da utvidet og fungerte som fransiskanerens klosterkirke. Både apen og kirken ble formet av stein fra kleberbruddet ved Lyse kloster i Os.

Er det en sammenheng mellom apen og kirken?

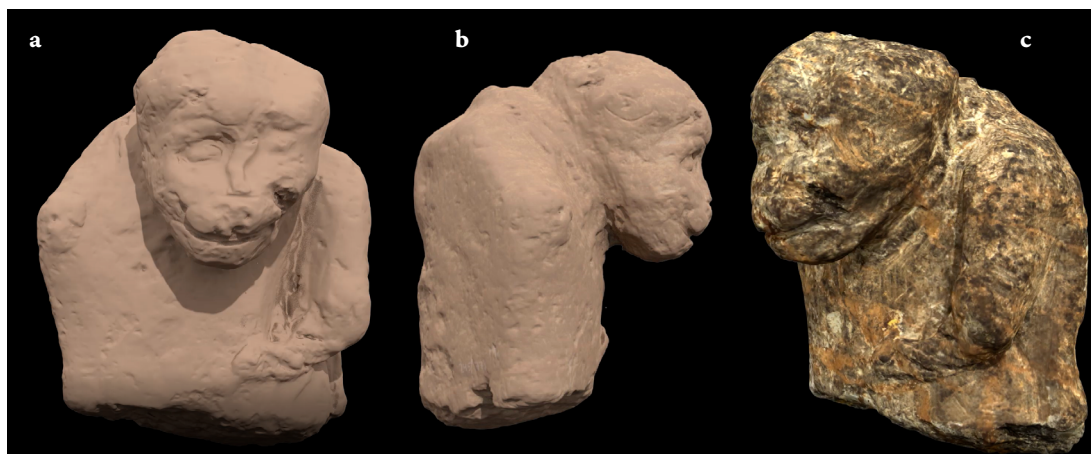
Apefiguren ble funnet i 1987 i en brønn under arkeologisk utgravning i Domkirkegaten 6. Den havnet i brønnen en gang mellom 1280 og 1350, altså for omtrent 700 år siden.¹ Funnet ble aktualisert igjen da arkeologene i 2017 på ny gravde i Domkirkegaten 6 og også i Kong Oscars gate i 2015 og 2016, rett utenfor Bergen Katedralskole, som ligger på det gamle fransiskanerklosterets grunn.² Samtidig åpner ny arkeologisk/geologisk steinforskning opp for å bestemme opphavet til klebersteinen som apen er laget av.

Hvordan ser apen ut?

Figuren er 14 cm høy og viser hodet og den øverste delen av kroppen av et lite apeliknende dyr.³ Den er skåret ut av et stykke kleberstein (figur 1 a, b og c). Apens skuldre og rygg har en litt rar profil, som kan tyde på at steinstykket opprinnelig tilhørte hjørnet av en tilhugget kvader – altså en tilhugget bygningsstein av kleber. Det er mange klebersteinsbrudd i Hordalandsregionen, og kleber er brukt i middelalderkirker både i Bergen og ellers i området. I middelalderen hadde de fleste husholdninger også gryter, fiskesøkker og andre småting av kleberstein, så steintypens/bergartens egenskaper var velkjente; kleber er en myk steinsort, som enkelt kan formes med en kniv og litt tålmodighet.⁴ På figur 1 er apens overflate skannet slik at en kan se hvordan den er skåret ut. Apefiguren virker noe uferdig, og selve ansiktet viser en del småfeil. I dag synes vi jo at den er riktig fin, men arbeidet er ærlig talt ikke utført med særlig godt håndlag! På figur 1c, hvor «teksturen» er lagt på 3D skanningen, ser man at bergarten som apen er skåret ut i, har brungule bånd som snor seg gjennom den ellers grågrønne steinmassen.

Figur 1

Fig. 1 | Apen sett fra tre sider, (a) og (b) uten tekstur, merk den rare profilen på apens rygg, kanskje den er laget av hjørnet av en bygningsstein? I (c) er farge på apens overflate lagt på 3D-figuren. Apens museumsnummer er BRM 245/773. (Foto og 3D-skann: Marcin Gladki, NIKU)

Hva er apesteinens opphav?

Brønneren der apen ble funnet, lå ca. 60 m nedenfor Olavskirken med fransiskanerklosteret, som var opprettet ca. 1240. Anlegget hadde en typisk plassering for et fransiskanerkloster: i utkanten av byens tettbebyggelse og ved en hovedinnfartsåre (dagens Kong Oscars gate), som ledet inn mot byen fra Årstad og Haukeland i sør. Fra skriftlige kilder og bygningsarkeologiske undersøkelser vet vi at fransiskanerne i andre halvdel av 1200-tallet utvidet klosterkirken, først mot vest og så mot øst. Samtidig har de sør for kirken også bygget selve klosterfirkanten i stein, der Bergen Katedralskole nå ligger. Det har altså på slutten av 1200-tallet vært en omfattende byggeaktivitet i nærheten av der apen havnet i brønneren. Figur 2

Murene i den vestlige utvidelsen av Olavskirken kan vi fremdeles se i tårnfoten på domkirken. I fransiskanernes murverk ser vi klebersteinskvadre med brungule bånd i grågrønn masse, akkurat slik som i apefiguren. Hva har apen og kirken til felles? I 2017 undersøkte geologer og arkeologer domkirken for å finne ut hvilke brudd bygningssteinene kom fra. Klebersteinskvadrene ble dels studert ved å identifisere karakteristiske trekk ved bergartens utseende, i tillegg ble det tatt ut prøver av bygningssteinene for å undersøke bergartens geokjemiske sammensetning og finne matchende sammensetning i klebersteinsbrudd i Hordalandsregionen. Det viste seg at kvadrene, med sine karakteristiske brungule magnetittbånd og sitt høye innhold av kloritt, hadde et geokjemisk fingeravtrykk som matchet med klebersteinsbruddet ved Lyse kloster i Os.⁵

Fig. 2 | Klebersteinskvader fra tårnfoten i Bergen Domkirke. Den sentrale kvadren er fra steinbruddet ved Lyse kloster i Os. Kjennetegnet for stein fra Lyse er åren som skjærer gjennom vertikalt, med en hvit rand av talk og kjerne av kloritt. Omkringliggende bergart viser varierende strukturer, men også karakteristiske bånd og flekker i brungult – slik apen også har. Høyre del av kvadren viser en markert grønnere farge enn den venstre pga. høyere klorittinnhold. Det er kleber av denne typen vi gjenkjenner i apefiguren. (Foto: Øystein J. Jansen)

Fig. 3 | Da cisterciensermunkene på Lyse var ferdige med å bygge sitt eget kloster, var det fremdeles kleber igjen i steinbruddet. I andre halvdel av 1200-tallet leverte de store mengder bygningsstein til forskjellige institusjoner og ulike bygninger i Bergen, som kongsgården med Håkonshallen på Holmen, altså dagens Bergenhus, Munkeliv-klosteret på Nordnes og til fransiskanerne i Vågsbunnen. I dag er Lyse-bruddet så godt som tomt, men spor etter kvaderuttak kan fremdeles sees. (Foto: Alf Tore Hommedal)

Studerer man apen nærmere, ser vi at den, i tillegg til de karakteristiske båndene og prikkene av brunlig magnesitt, også har grønnlige flekker og lag. Dette er kloritt, et mineral som finnes i de fleste kleberstein. Kleberen fra Lyse har imidlertid ofte et markert høyere innhold av kloritt enn stein fra de fleste andre kleberbrudd. Med geologien som utgangspunkt er det altså en ganske stor mulighet for at apesteinen kan ha sitt opphav i bruddet ved Lyse kloster. Ser vi på apens datering til årene mellom 1280 og 1350, så passer den veldig godt med tiden da fransiskanerne var i gang med byggearbeider og også fikk stein fra Lyse. Figur 3

Når kleberblokkene fra Lyse ble levert til byggeplassen, var de ikke nødvendigvis klare til innmuring i bygget. De måtte først formes ferdig, dels til jevne kvadre og dels til profilerte innfatningssteiner for vinduer og dører. Steinhuggerne som jobbet ved fransiskanernes steinverksted, gjerne kalt bygghytte, måtte altså finforme og tilpasse de enkelte steinene før de kunne inngå i bygningen. Ikke så rart da at rester etter

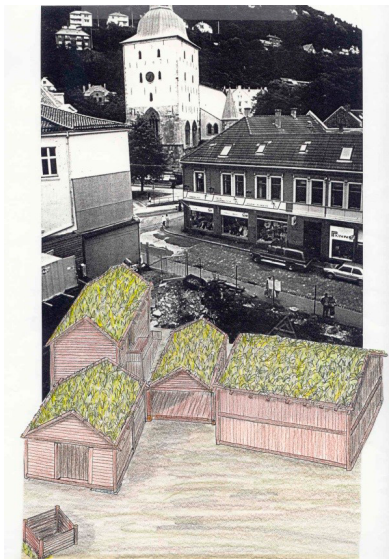

Fig. 4 | Området i Domkirkegaten 6 på slutten av 1200-tallet / begynnelsen av 1300-tallet. I forgrunnen håndverkerkvarteret mellom fransiskanerklosteret og Vågen med bygninger, brønn og en åpen plass. Til høyre for området lå det et smieverksted og det gikk en passasje ned mot havnen. Apefiguren ble funnet i brønnen. Bergen domkirke i bakgrunnen, med tårnfoten som fransiskanerne fikk bygget på slutten av 1200-tallet. Selve tårnet er fra etter-reformatorisk tid. (Tegning: Elin Jensen, Riksantikvaren)

bygghyttens skrothauger, som besto av tykke lag av klebersteinflis, ble funnet under arkeologisk undersøkelse på fransiskanernes grunn ved Bergen Katedralskole. Geolog Øystein Jansen gjorde en visuell vurdering av klebersteinsavfallet ved utgravningene i 2015/16. Han mener at avfallet, med sitt høye innhold av kloritt, er en god match med kleberen fra bruddet ved Lyse kloster. Skrothaugene dateres til tiden mellom andre halvdel av 1200-tallet og midten av 1300-tallet på grunnlag av keramikk og karbon-14.⁶ Dette tidsrommet passer også godt med fransiskanernes byggearbeid med lysestein.

Hvordan havnet steinen i håndverkerkvarteret nedenfor klosteret?

Som vi ser på rekonstruksjonstegningen i figur 4, er det ikke langt fra stedet hvor apen ble funnet, til klosteret og steinhuggerens arbeidsplass. Kanskje steinbiten apen ble formet fra, var hentet i klosterverkstedets skrothaug? En annen mulighet er at apesteinbiten falt av lasset da steinmaterialer kom med båt fra Lyse inn til bunnen av Vågen. Vågen gikk på denne tiden nesten helt inn hit og gav bylandskapet et annerledes preg enn i dag. Dagens Domkirkegaten ligger delvis på utfylt sjøgrunn. Kaien hvor bygningssteinene til fransiskanerklosteret ble losset av, må ha ligget bare få meter utenfor brønnområdet der apen ble funnet i 1987. Brønnen lå på en åpen plass mellom et smieverksted og andre bygg, og området foran klosteret kan ha vært et naturlig sted å ha en «mellomlagring» for materialet til byggearbeidet på fransiskanerklosteret. Via passasjen som førte ned til havnen via smieverkstedet, kunne man gjerne frakte materialer fra kaien til en slik anleggsplass. Noe som likevel taler for at biten kom fra en skrothaug, er at apens litt rare rygg minner om hjørnet på en kvader (se figur 1b). Da er det nærliggende å tenke at steinbiten ble hugget av i forbindelse med tilpassing av en kvader til kirken og lå igjen og ventet på en steinhugger in spe.

Figur 4

Men hvem kan ha laget apen?

Apefiguren ble bestemt ikke laget av den fremste steinkunstneren i byen. Likevel kan en spørre seg om den er et litt mislykket forsøk på å lage en skulptur til fransiskanernes nybygg. På denne tiden er mange middelalderlige kirker rikt dekorert med figurer av både riktige dyr og fabeldyr. En kan kanskje tenke seg at «kunstneren» var tilknyttet klosteret eller bygghytten som sto for byggearbeidet? Fransiskanerne var tiggerbrødre og skulle føre en enkel livsstil. Ordenens kirkebygg skulle i tråd med dette også være enkle i sin utfor-

ming. Likevel vet vi at også fransiskanerkirken har hatt slik utsmykning, det ser en med den flatpannete «ansiktsmasken» som er satt inn høyt opp mot hvelvet i kirkens kor, som ble innviet i 1301. Kanskje er apen et strandet forsøk på å lage en liten skulptur til fransiskanerkirken?

Figurens noe ubehjelpelige fremtoning tyder likevel på at den verken ble laget av en mestersteinhugger eller av en som var steinhugger av yrke, og kanskje neppe for kirkebygget. Apen ble som vi vet, funnet i et håndverkerkvarter. Smeden som hadde sitt verksted rett ved brønnen, livnærte seg ved å lage bl.a. låser, fiskekroker og kniver. En får ikke inntrykk av at det her er tale om et høystatus- eller lærd miljø. Ut ifra funnsammenhengen kan en gjette på at vår kunstner var et alminnelig menneske. Hvem vet, kanskje var det smedens lærling som fant seg en kleberbit fra fransiskanernes byggeplass og tok kniven fatt?

Figuren av det eksotiske dyret med sitt litt naive uttrykk viser, uansett hvem kunstneren var, en annen side av middelalderens billedverden enn den man kjenner fra kirkekunst og illuminerte bokverk. Tidligere har en tenkt at kjennskap til eksotiske dyr fra andre verdensdeler var forbeholdt middelaldersamfunnets lærde, de som hadde tilgang til bøker med flotte fargerike tegninger av virkelige dyr og fabeldyr. Figuren og stedet den ble funnet, kan kanskje tyde på at ikke bare var de lærde, men også vanlige folk som på 1200-tallet i Bergen kjente til et såpass eksotisk dyr som en ape.

Litteratur / kilder

1. Komber, Dunlop, Sigurdsson og Hjelle 1994.
2. Dunlop, Hobæk, Lorvik og Underhaug 2017.
3. Dunlop 1998 s. 60 – 63.
4. Hansen G, Storemyr P, (red). 2017
5. Hommedal A.T. 2017.
6. Dunlop, Hobæk, Lorvik og Underhaug 2017.